

FÂTİMÎLER DEVLETİ'NDE ERMENİ KÖKENLİ CEMÂLİ VEZİR HANEDANLIĞININ SONU VE ALİ b. EFDAL'İN FAALİYETLERİ

*The End of Cemali Vizier Dynasty With the Armenian Origins in
The Fatimid State and the Activities of Ali Bin Efdal*

Fatih KORKMAZ*

Makale Geliş Tarihi: 01.03.2019

Makale Kabul Tarihi: 19.03.2019

Özet: Cemâli ailesi, Halife Muntansır döneminde Bedr el-Cemâli ile devletin üst kademelerine geldiler. İzledikleri siyasetle Fâtımîler Devleti'ni yıkılmanın eşiğinden alıp istikrara kavuşturdular. Bedr el-Cemâli'den sonra yerine oğlu Efdal vezirlik makamına geldi. Fakat onun ölümü ile aile güç kaybetti. Daha sonra ise Ali b. Efdal bu ailenin son üyesi olarak vezir oldu ve aile tekrar eski gücüne kavuştu. Ancak Ali b. Efdal uyguladığı reformlar ve politikalar neticesinde suikasta uğradı ve Cemâli ailesi tarih sahnesinden çekildi.

Bu çalışmada kısaca Cemâli ailesinin iktidara gelmesinden bahsedilmiş ve Ali b. Efdal dönemi hakkında bilgi verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Bedr el-Cemâli, Ali b. Efdal, Fâtımîler Devleti, Halife Muntansır

The End Of Cemali Vizier Dynasty With The Armenian Origins In The Fatimid State And The Activities Of Ali Bin Efdal

Abstract: During Chalips Muntasır period Cemali family come to the upper positions of the state with Bedr el-Cemali with the polities they followed, the Fatimis brought the state from the edge of collapse to stabilization. After Bedr el-Cemali his son Efdal became vizier With the death of Bedr el-Cemali the family lost power. Later Efdal become a vizier as the last member of this family and the family goined their former streingth back. Nevertheless, Efdal was assassinated as a result of the reforms and policies he implemented and the Cemali family withdrew from the stage of history.

In this study we briefly talked about how the Cemali family came to power and gove information about the period of Ali bin Efdal.

Key words: Bedr el-Cemali, Ali b. Efdal, Fatimid State, Chalips Muntasır

* Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü (fatih_25400@hotmail.com)

Giriş

Fâtımîler Devleti, 909 yılında Mağrib’de kurulmuş Şia mezhebinin İsmâilî fırkasına mensup bir hilafettir. Diğer bir deyişle millî bir devlet olmayıp dinî temeller üzerinde kurulmuş bir siyasî teşekküldü. Dolayısıyla söz konusu devletin bünyesinde farklı milletler bulunmaktaydı. Kuruldukları coğrafya hasebiyle Fâtımîlerin Mağrib dönemindeki askerî ve idarî yönetimi, Berberî kabilelerden oluşmaktaydı. Bu noktada bilhassa Kutâme kabilesi devlet hiyerarşisinde başı çekmiş olup¹(Aydın, 2019, 79-99) akabinde Sanhâce, Züveyle gibi kabileler de Fâtımîlere hizmet etmişlerdi. Verilenlere ek olarak da Sakalibe² (Amâyire, 2009, 130-131) denilen grup da yer yer devlete hizmet etmekteydi.(Amâyire, 2009, 130-131)

Mısır’ın 969 yılında ilhakıyla Fâtımîler hem İslâm dünyasında nüfuzlarını artırdı hem de ideolojilerini farklı coğrafyalarda yayma imkânı buldular. Söz konusu tarihten sonra Kutâme kabilesinin büyük çoğunluğu Mısır’a intikal ettirildi ve yeni coğrafyada etkinliklerinin devam ettirilmesine izin verildi. Mağrib’de ise Sanhâce kabilesi vekil olarak bırakıldı.

Mısır’ı ele geçiren Fâtımîler, fetih hareketlerine devam etti. Suriye, Filistin ve Hicâz’da da otoritelerini kurdular. Geline yeni coğrafya sadece hareket alanını çoğaltmayıp aynı zamanda Fâtımî hizmetine farklı menşeiili kişilerin de girmesine sebep oldu. Bilahare Arap, Zenci (Sudan’lı), Türk, Kürt ve Ermeni menşeiili kişiler devlet hizmetinde istihdam edilmeye başlandı.(Amâyire, 2009, 88-134)

Fâtımî Devleti içerisindeki bu gruplar belirli bir zaman sonra birbirleri ile mücadeleye başladı. İlk olarak Mağribliler ile Türkler daha sonra Türkler ile Zenciler birbirleriyle çatışmaya başladı ve bu çatışmaların sonucunda ise Türkler, Mısır’da otoriteyi eline aldı³. (Seyyid, 1992, 97-99) Hilâfet dönemi sürekli vezir ve saray erbabının gölgesinde geçen Halife Mustansır (1036-1094) Türklerin baskısından kurtulmak için Ermeni kökenli Akka valisi Bedr el-Cemâli’yi Kahire’ye getirtip

¹ Fâtımîler Devleti İsmâilî dâisi Ebû Abdullah eş-Şîî önderliğinde Mağrib’de, Kutâme kabilesi tarafından kurulmuştur. Daha geniş bilgi için bkz. Yunus Emre Aydın, “Fâtımîler Devleti’nin Kuruluşunda Kutâme Kabilesinin Rolü ve Mağrib’de Fâtımî-Kutâme İlişkileri (762-972)”, *ANASAY*, III, Erzurum 2018, 79-99.

² Sakalibe esasen İslam dünyasında Slav kökenli askerlere verilen isim olsa da Fâtımîler içerisinde Rumlar için de bu tabir kullanılmaktaydı. Daha geniş bilgi için bkz. Muhammed Abdullah Sâlin el-Amâyire, *Ceyş el-Fâtımî*, Amman 2009, 130-131.

³ Fâtımîler Devleti Mısır’a intikal edince ilk olarak Mağribli askerlerden yararlanmış akabinde bilhassa Aziz Billah döneminde Türk ve Deylemliler askerler hizmete alınmıştı. Mağribliler Batıdan geldikleri için “*el-Megâ-ribe*”, Türkler ve Deylemliler Doğudan geldikleri için “*el-Meşârika*” unvanı almışlardı. Söz konusu taifeler bilhassa Hâkim Biemrillah döneminde çatışma halinde olmuşlardı (Geniş bilgi için bkz. Eymen Fuad Seyyid, *ed-Devletü ’l-Fâtımîyye fi Mısır Tefsîru Cedîd*, Kahire 1992, 97-99). Türk-Zenci çatışması ise yine Hâkim Biemrillah döneminde başlamış fakat Mustansır döneminde zirveye ulaşmıştır. Mücadelenin sonunda İbn Hamdân önderliğindeki Türkler Zencileri mağlup etmiş akabinde İbn Hamdân’ın da öldürülmesiyle Mısır’da üstünlük Türklerin eline geçmişti (Daha geniş bilgi için bkz. Makrizî, *İttîâz el-Hunefâ bihâbâri ’l-Eimmeti ’l-Fâtımîyyîn el Hulefâ*, II, Thk. Muhammed Hilmi-Muhammed Ahmed, Kahire 1996, 267-310; Eymen Fuad Seyyid, 137-139.

vezir yaptı. Ancak bu hadise, Fâtımîler içerisinde yıkılışa kadar devam edecek Ermeni nüfuzunun artmasına sebep oldu. (Al-Imad, 2007, 96-100; Çelik, 2018, 230) Yaşanılan bu değişiklik devlet içerisinde *Vezirler Tahakkümü* (Takkûş, 2007, 87-88; Çelik, 2018, 317; Becker, 2001, 447) dönemini başlatmış oldu. Belirli istisnalar haricinde bu tahakküm devletin yıkılışına kadar devam etti.

Bedr el-Cemâli Ailesi

Fâtımîler içerisinde Mısır'a intikalden sonra farklı etnik grupların devlet içerisinde istihdam edildiğini yukarıda belirtmiştik. İşte bu gruplardan bir tanesi de Ermenilerdi. Suriye'deki çeşitli Fâtımî devlet adamlarının kölesi olarak hizmete Ermeni kişiler de alındı. Bunlardan bir tanesi de Cemâl ed-Devle b. Ammâr'a köle olan Bedr el-Cemâlî idi. (Nüveyrî, Tarihsiz, 154) O sebepten dolayı nispesi de Cemâlî olarak kalmıştı. Bedr el-Cemâli halife Mustansır döneminde Suriye'de birkaç idarî görevde bulundu. Suriye'deki günleri pek parlak geçerse de Mustansır'ın dikkatini çekmeyi başardı. (Özaydın, 1992, 330, Becker, 2001, 447)

Cemâlî ailesi 1073 yılında Bedr el-Cemâlî ile Mısır'da vezâret makamına geldi. Onun ölümüyle oğlu Efdal 1094 yılında ilginç bir şekilde vesayet ile vezir oldu ve 1121 yılında öldürülene kadar bu makamda bir hükümdar gibi kaldı. Fakat onun ölümü aile için iyi olmamış ve dönemin halifesi Âmir Biahkâmîllah tarafından aile kısmen öldürülmüş yahut hapsedilmişti. Akabinde oğlu Ali b. Efdal, Hafız Lidinillah döneminde vezaret makamına geldi. Ancak Mısır'da yapmış olduğu icraatlar sebebiyle beklemediği tepkilerle karşılaştı ve öldürüldü. 1131 yılında onun ölümüyle Mısır'da bu ailenin nüfuzu sona erdi.

Fâtımîler Devleti, Halife Mustansır döneminde oldukça meşakkatli günler geçirmiştir. Hilâfetinin ilk yıllarında annesi Seyyide Rasad'ın gölgesinde kalan genç halife, hiçbir zaman devlette tam otorite oluşturamamıştı. Hükümdarlık sürecinde Kahire, ordudaki etnik çatışmalar sonucu yakılmış ve âsi devlet adamları sayesinde hazine boşaltılmıştı. Bütün bunların yanında dönemin etkin devlet adamlarından İbn Hamdân, Abbâsîler üzerine davette bulunmuş dolayısıyla devletin temel prensiplerinde bir sarsılma meydana gelmişti. İbn Hamdân meselesi Türkler tarafından bertaraf edilmiş lakin bu kez de Türk baskısı halifeyi zor durumda bırakmıştı. (Çelik, 2018, 310-315) Bütün bunlara ek olarak Mısır'da uzun süre etkili olan kuraklık, yönetimi ve halkı daha da zor durumda bırakmıştı. (Alican, 2014, 1-26)

Fâtımî Devleti adeta yıkılmaya yüz tutmuş bir vaziyette iken Halife Mustansır, 1073/1074 yılında Akka valisi Bedr el-Cemâlî'yi kurtarıcı olarak Mısır'a davet etti ve o da bu daveti çeşitli şartlar ileri sürmek suretiyle kabul etti. Bedr el-Cemâlî'nin belirttiği şartlara göre devlette etkin konumda olan Türk komutanlar tutuklandı ve o da Kahire'ye bu tutuklamalardan sonra ulaştı. Bedr el-Cemâlî başkente gelince

güçlü, etkin kumandanların bir kısmını öldürmüş, bir kısmını hapsedmiş ve bu komutanlara bağlı askerleri de katliama tabi tutmuştu. Giden askerlerin yerine kendi yanında getirdiği Ermenileri istihdam ederek tek otorite haline geldi. Halife yeni veziri sayesinde Türklerden kurtuldu. Ancak yine de yönetimde söz sahibi olamadı. Bilahare durumu kabullenen Mustansır, sarayına çekilmek zorunda kaldı ve Bedr el-Cemâlî de vezirlik makamında bir hükümdar gibi hareket eder bir konuma geldi.(Seyyid, 1992, 142-145; Becker, C.H., 2001, 447)

Cemâlî ailesi, devletin zor durumunda başa gelerek yapmış oldukları başarılı yönetim hamleleri sayesinde kısa süre içerisinde halk tarafından sevildi. Ailenin ilk veziri Bedr el-Cemâlî, Mısır'da istikrarı sağlayarak biten kuraklıkla da ekonomiyi canlandırdı. (Çelik, 2018, 318-321) Ayrıca Hicâz'da kaybolan Fâtımî otoritesini geri getirdi. Bunların dışında Selçuklu emiri Atsız'ın Kahire'ye olan seferini de başarıyla boşa çıkardı. (İbn el-Esîr, 2012, 260; Sevim, Ankara, 1990, 41-42; Fuad Seyyid, 1992, 146; Çelik, 2018, 328-329) Daha sonra Sultan Melikşah'ın ölmesiyle Selçuklularda başlayan taht kavgasını fırsat bilerek Sur şehrini tekrar Fâtımî egemenliğine aldı.(İbn el-Esîr, 2012, VIII, 370-371; Becker, C.H., 2001, 447; Çelik, 2018, 329)

Babasının Mısır'da sağladığı istikrar ilk etapta oğlu Efdal b. Bedr el-Cemâlî (1094-1121) döneminde de devam etti. Bedr el-Cemâlî ölmeden önce Halife Mustansır'dan oğlunu, yerine halef tayin etmek için bir söz almıştı. Bu itibarla zaten Mustansır, Efdal'i vezaret makamına getirmişti (1094). Mısır'da devlet adına her şey yolunda giderken Halife Mustansır'ın ölmesi, sadece Fâtımîler içinde değil, İslâm dünyasında da günümüzü dahi etkileyen olaylara sebebiyet vermiştir. Buna göre resmî varis, halifenin büyük oğlu Nizâr iken vezir Efdal bir yolunu bulup Mustansır'ın küçük oğlu ve kendi kız kardeşi ile evli olan Müstâlî'yi halife tayin ettirdi. Bu durum İsmâilî mezhebinde Nizârî-Müstâlî ayrılığını beraberinde getirdi. Bunların ilki Hasan Sabbâh önderliğinde İran coğrafyasında merkezî Fâtımî davetini reddetti. Her ne kadar vezir Efdal, Nizâr'ı mağlup edip öldürse de bu bölünme sonucu Fâtımî daveti bilhassa Doğu İslâm beldelerinde büyük oranda son buldu⁴.(Aydın, 2017, 93-103)

Efdal'in vezarete geçtiği yıllar, esasında Fâtımîler Devleti'nin eski ihtişamlı günlerine dönmesi için bir takım avantajları da beraberinde getirdi. Zira bahsi geçen yıllarda Selçuklularda taht kavgası had safhaya ulaşmıştı. Selçuklu meliki Tutuş'un taht kavgaları sırasında ölmesi, Suriye'de bir otorite boşluğuna sebep oldu. Vezir Efdal bu durumu bir avantaj olarak değerlendirmek istedi. Ancak XI. asrın sonlarında

⁴ Söz konusu bölünme için bkz. Yunus Emre Aydın, *Mısır Fâtımî Halifesi el-Âmir bi-ahkâmillah ve Dönemi*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2017, 93-103.

Haçlıların bölgeye gelmesi, Suriye'de olayların daha farklı cereyan etmesine sebep oldu.

Vezir Efdal, Haçlıların bölgeye gelmesini Selçuklulara karşı kullanmak niyetindeydi. Bu sebeple onlarla dostluk ilişkileri kurmayı düşündü. Bu uğurda onları Selçuklu topraklarına istilaya teşvik etti.(Tyrensis, 2016, 189-190) Bununla da yetinmeyen Efdal, Selçuklular Haçlılar ile uğraşırken onlardan Kudüs'ü bir kuşatmanın sonucunda aldı.(İbn el-Esîr, 2012, VIII, 424-425; Nüveyrî, Tarihsiz, XXVIII-XXIX, 158-159)

Fâtımîlerin Ermeni menşeli ikinci veziri olan Efdal'in Haçlılar karşısındaki politikası her zaman için tenkit konusu olmuştur. Zira Arsuf, Kaysâriyye, Kudüs, Akka, Remle, Sayda, Trablus gibi şehirler peş peşe Haçlılar tarafından alındı. Devlet yönetimini elinde bulunduran Efdal ise bu duruma gerektiği şekilde karşılık veremedi. Karşı bir hareket için birkaç defa Filistin'e ordu gönderse de nihaî bir sonuç alamadı. Efdal ilerleyen yıllarda karşı atak politikasını bıraktı ve elde kalan şehirleri koruma siyasetini izlemeye başladı. (Aydın, 2017, 38-70)

Efdal, görev sürecinde bir diktatör gibi tek başına hareket etti ve halifeyi tecrit ederek tüm devlet işlerinden el çekti. Ancak karşı tarafta ona kin besleyen Nizârîler ve Halife Âmir bi-ahkâmillah vardı. Nizârîler, onu Nizâr'ın akıbetinden dolayı suçlu tutmaktaydı. Halife de ilerleyen yıllarda saraydaki hapis hayatından sıkılmıştı. Bu şartlar altında bu hırslı Ermeni vezirin geleceği de tehlikeye girmeye başladı. Her ne kadar güç olarak kendisini azlettirebilecek bir kişi Mısır'da olmasa da vezirliği boyunca kendi akıbetini kötüleştirecek kadar düşman da edinmiş bulunuyordu.

Ermeni kökenli Cemâlî vezir ailesinin ikinci üyesi olan Efdal bir ramazan bayramı arifesinde 12 Aralık 1021 tarihinde Kahire ve Fustat arasında bir yerde suikasta uğrayarak öldürüldü. Tarihi kaynaklar onun ölümü hakkında ihtilaf etmişlerdir. Zira bazıları suikastın failinin Nizârîler olduğunu iddia etmişlerdir. Diğerleri ise dönemin halifesi Âmir bi-ahkâmillah tarafından tertip edilen bir suikasta kurban gittiğini yazmışlardır. (Aydın, 2017, 34-38; Çelik, 2018, 355-356)

Efdal, vezareti döneminde daha önce de ifade edildiği gibi yalnız başına hareket etmişti. Tüm divanları kendi evinde toplamış, orduyu da kendi organize etmişti. Yani Cemâlî ailesi onun vezirliği döneminde en güçlü dönemine ulaşmıştı. Ancak onun ölümü aile için pek de iyi olmadı. Zira Efdal'i her kim öldürdüyse öldürsün Halife Efdal'e karşı tavrı almıştı. Bu sebeple Âmir döneminde bir daha onun nesli vezirlik makamına getirilmedi. Esasında Efdal öldürüldüğünde vezirlik makamı için oğullarından birinin gelmesi, o dönem için oldukça muhtemeldi. Maktul vezir hayatta iken de oğullarına bir takım görevler vermişti. Oğlu Şeref el-Meâlî'yi 1103 Remle Savaşı'nda, diğer oğlu Senâü'l-Mülk'ü 1105'de meydana gelen Remle

Savaşı'nda başkomutan tayin edip Filistin'e göndermişti. (Aydın, 2017, 44-48) Ancak Halife Âmir, Efdal'den sonra bu aileye imtiyaz tanımadı. Aksine ailenin mallarını müsadere ettirdi. Bununla da yetinmeyip Ali b. Efdal dışındaki oğullarını öldürtüp adı geçen oğlunu ise hapsedirdi. (Seyyid, 1992, 32-33)

Ali B. Efdal ve Cemâlî Ailesinin Sonu

Fâtımîler Devleti içerisinde Âmir bi-ahkâmillah'ın ölümü, aynı dedesi Mustansır'ın 1094 yılındaki ölümüne benzer şekilde bir takım taht sorunlarını da beraberinde getirdi. Halife öldüğü zaman bir varisinin olup olmaması meselesi, yine İsmâilî doktrininde büyük bir bölünme meydana getirdi. Şöyle ki, Halife Âmir öldüğü zaman bir erkek çocuğunun olup olmadığına dair farklı rivayetler vardır. İbn Müyesser ve Nüveyrî gibi müellifler onun ölmeden önce Ebû'l-Kâsım Tayyib adında bir oğlunun olduğunu ve bu çocuğun Hâfız Lidinillah tarafından öldürüldüğünü yahut saklandığını bildirmektedirler. (Müyesser, Tarihsiz, 109; Nüveyrî, Tarihsiz, XXVIII-XXIX, 191-192; Takkûş, 2007, 403; Dadoyan, 1997, 139-140) İbn el-Esîr, halife öldüğünde bir erkek çocuk sahibi olmadığını ve eşinin hamile olduğunu aktarmaktadır. (İbn el-Esîr, 1992, IX, 24) İbn Tağrıberdî ise hamile olan eşinin bir kız çocuk dünyaya getirdiğini söylemiştir. (İbn Tağrıberdî, 1992, 231)

Fâtımîler her şeyden önce bir mezhep devleti idi. (Mâcid, Tarihsiz, I, 135) Yani bağlı buldukları İsmâilî doktrinine göre hareket etmekteydiler. Dolayısıyla her şey bir hükme bağlı bulunmaktaydı. Bu sebeple tahta geçme de bazı hükümlere bağlıydı. Her şeyden önce yeni halifenin, yani imamın bir önceki halifeden vesayet alması mutlak surette zorunlu idi. Âmir ölünce bir erkek çocuğunun olmaması ya da çocuğun çok küçük olması, İsmâilî doktrininin cevaz verdiği bir şeyi beraberinde getirdi. İsmâilî literatürüne göre *el-İmâm el-Müstevda'* (Emanetçi İmam) denilen bir uygulama ile maktul halife Âmir'in amcasının oğlu ve Fâtımî hanedanının en yaşlı üyesi Ebû'l-Meymûn Abdu'l-Mecid b. el-Emîr Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Mustansır Billah, Hâfız Lidinillah lakabıyla geçici halife oldu. (Fuad Seyyid, 1992, 178; Takkûş, 2007, 403; Çelik, 2018, 362-363) Bu durum meselenin halledildiği gibi gözüксе de işleri daha da karıştırdı. Zira Halife Âmir ölmeden önce Yemen'deki sadık tabisi olan Suleyhîlerin lideri Seyyidü'l-Hurre Melike Ervâ'dan oğlu Tayyip için biat almış ve onu vâsi tayin etmişti. (Çelik, 2018, 362) Yani ortalıkta resmi bir vâsi vardı. Melike, meşru bir halef varken emanetçi bir imama tabi olmayı reddetti. Bahsi geçen hadise İsmâilîlikte Tayyibî-Hâfızî ayrılığını beraberinde getirip Suleyhîler'in Mısır'la olan bağlantısını keserek varlığı şüphe konusu olan Tayyib adına davette bulunmaya başladılar. Fâtımîler de bu suretle en sadık tabilerini kaybetmiş oldular.

Vâsi tayini meselesi Mısır'da da durumları karışık hale getirdi. Hâfız zaten Âmir'in iltifat ettiği birisiydi. Hatta Makrizî'ye göre halife, hamile eşinin bir erkek

çocuk doğurduğunu rüyasında görmüştü. O büyüyene kadar yerine Hâfız'ı kefil bırakmıştı. (Makrizî, 1996, III, 137) Geçici imam olmasından Mısır'da kimse rahatsız olmamıştı. Sabık halifenin Hezâr el-Mülûk Cevâmerd ve Âdil Bergeş adında sadık gulamları vardı. Halife öldürülünce bunlar da Hâfız'a biat etmişlerdi. Daha sonra Hezâr el-Mülûk yeni vezir tayin edilmişti.(Makrizî, 1996, III, 137; Fuad Seyyid, 1992, 179) Ancak dönemin diğer etkili siması Bergeş bunu kabul etmemişti. Kendisine haksızlık yapıldığını düşünerek intikam almanın yolunu aramaya başlamıştı.

Bedr el-Cemâlî'nin göreve geldiği 1073 yılından itibaren Fâtımî idare ve askeriyesinde Ermenilerin ön plana çıktığı daha önce belirtilmişti. Yine Efdal'in 1021 yılında öldürülmesinden sonra Cemâlî ailesinin bir takım yaptırımlara uğradığından da bahsedilmişti. Her ne kadar adı geçen aileye bir yaptırım uygulansa da devletin üst yönetimine Ermeni otoritesi yerleşmişti. Üstelik halkın Cemâlî ailesine teveccühü hala canlıydı. Bu şartlar, Efdal'in hapisteki oğlu Ali'ye dikkatlerin çevrilmesine sebep olacaktı. Nitekim hakkının yenildiğini düşünen Bergeş'in tutumu da bu yönde oldu. Kendisinin vezarete gelmesinden ziyade Ali b. Efdal'in vezirliğe gelmesinin daha kolay olacağını bilmekteydi. Yine ordudaki Cuyûş⁵ taifesinin de adı geçen zata destek vereceğinden emindi. Nitekim Bergeş acele ederek Ali ile irtibat kurdu. Onu ortaya çıkması konusunda teşvik etti.(Makrizî, 1996, III, 137-138.)

Bergeş'in teşvikleri Ali b. Efdal üzerinde sirayet etmişti. O da askerlerin Hezâr el-Mülûk'a fazla rağbet etmediğinin farkındaydı. Ancak hala hapiste bulunuyordu. O esnada Hezâr el-Mülûk klasik bir şekilde vezir alayında idi. Askerler de Kahire'de saray önünde toplanmış vaziyetteydi. Bergeş onu hapisten kurtarmak istedi. Ancak Tuğç adında bir nöbetçi kendisine engel olmak istedi. Bergeş de nöbetçiye "*Niçin bu efendimizi çıkmaktan men ediyorsun*" dedi. Tuğç da Bergeş'e "*Nasıl mani olmayayım oradaki topluluğa karşı çıkmasına*" şeklinde bir cevap verdi. Esasında nöbetçi, sorumluluğun kendi üzerinde kalmasından korkmaktaydı. Aldığı cevaba sevinen Bergeş, onu sarayın dehlizinden çıkardı. Tahmin edileceği üzere onun ortalıkta görülmesi orduyu galeyana getirdi. Onu görenler "*vezir oğlu vezir oğlu vezir*" diye bağırmaya başladı. Akabinde hemen olaylar baş gösterdi ve sarayın kapılarının kapatılmasına kadar olan hadiseler gerçekleşti. Olaylar neticesinde Hâfız zorla da olsa Ali b. Efdal'i vezaret makamına getirdi. (21 Ekim 1030) Sabık vezir Hezâr el-Mülûk de canından oldu. (İbn Tuveyr, 1992, 32-33; Makrizî, 1996, III, 138-141; İbni Tağrıberî, 1992, V, 233; Daftary, 2017, 385; Takkûş, 2007, 404; Dadoyan, 1997, 140)

⁵ Bu fırka Emîr el-Cüyûş'a nispet edilmektedir. Emîr el-Cüyûş unvanı Bedr el-Cemâlî ve oğlu Efdal tarafından kullanılmış ve bahsi geçen dönemlerde orduya almanlar bu isimle nisbelendirilmiştir.

Daha önce Halife Âmir'in, Efdal'in katlinden sonra mallarını müsadere ettiğini söylemiştik. Kuteyfat lakabını alan Ali b. Efdal de bu sebepten ve kardeşlerinin ölümünden dolayı Âmir'in şahsiyetinde Fâtımî hanedanlığına düşmanlık besliyordu. Bu yüzdendir ki, vezirliğe getirilince hanedanlığa olan düşmanlığını gösterdi ve hemen Halife Hâfız'ı tutuklattı. (İbn el-Esîr, 2012, IX, 24; İbn Müyesser, Tarihsiz, 113; Makrizî, 1996, III, 139-140; Nüveyrî, Tarihsiz, XXVIII-XXIX, 192)

Ali b. Efdal, Hâfız'dan kurtulunca yönetimde otoritesini sağlamlaştırmaya başladı. Her ne kadar devlete hizmeti çok fazla olmasa da babasının ve dedesinin mirası üzerine iyi bir hâkimiyet kurdu. Cemâlî ailesinin bu son üyesi, babası ve dedesinin yaptığı gibi halkın gönlünü almayı biliyordu. Âmir'in babasına yaptığı gibi sarayın hazinesini müsadere ederek kendi evine taşıttı. Bu mallardan halka dağıtarak halkın da kısa sürede sevgisini kazanmayı başardı. Ayrıca Âmir döneminde halktan müsadere edilenleri de geri verdi. (Makrizî, 1996, III, 140; Dadoyan, 1997, 140)

Halkın sevgisini kazanan yeni vezir, bunlarla da yetinmedi. Onun vezaret döneminde yaptığı en dikkat çekici icraat ise mezhepsel anlamda yapmış olduğu reformdu. Bu dönemde İsmâîlî Şia'sı terkedilerek 12 İmam Şia'sı kabul edildi. Kuteyfat'ın yapmış olduğu bu ıslahat, Fâtımîler tarihinde eşi benzeri görülmemiş bir olaydı. Zira devlet zaten İsmâîlî temeller üzerine kuruluydu. Kuteyfat'ın yapmış olduğu bu hamle kendisinin İsnâ Aşeriye Şia'sına mensup olduğu yorumları yapılmasına sebep oldu. (İbn el-Esîr, 2012, IX, 32; İbn Tuveyr, 1992, 33; İbn Zâfir, 1972, 94; Makrizî, 1996, III, 140; Çelik, 2018, 363-364) Esasında Kuteyfat'ın babası olan Efdal'in icraatlarına bakıldığında onun da bir İsmâîlî olmadığı düşüncesi akla gelmektedir. Zira o, katı kurallar ile sabit olan imamet anlayışında Nizâr'ın yerine Müstâlî'yi getirerek İsmâîlî doktrinlerini hiçe saymıştı. Bununla birlikte yine İsmâîlî gelenekleri olan bazı kutlamaları kaldırmıştı. Ek olarak ezandan da "*Hayya ale'l-Hayru'l-Amel*" lafzını kaldırmıştı. (Aydın, 2017, 18) Ancak bilhassa İbn Kalânîsî ve İbn Tağrıberdî gibi tarihçiler Efdal'in Sünnî inanca meyli olduğunu söylemişlerdi⁶. (İbn Zâfir, 1972, 334; İbn Tağrıberdî, 1992, V, 234) Bu bakımdan ailenin İsmâîlî inancında olmaması ihtimal dâhilinde olup söylenebilirse de kesin İsnâ Aşeriye mezhebinde olduğunu söylemek zorlama bir yorum olabilir. Ali b. Efdal'in o halde niye böyle bir şey yaptığını irdelemek için yeni halife Hâfız'ın meşruiyetine bakmak gerekmektedir. Zira o, emanetçi imam sıfatı ile başa gelmişti. Aradan belirli bir zaman geçse de meşru nassa sahip Tayyib ortaya çıkmamıştı. O halde imamet soyunda bir kesinti meydana gelmişti. Söz konusu şartlarda Kuteyfat, Hâfız'ın halifeliğini meşru görmemiş olabilir. Yine beklenen Mehdi adına davet yapması kendi hâkimiyetini daha kuvvetli kılabilirdi. Ali b. Efdal de bütün bunları

⁶ İbn Zâfir, *Ahbâr ed-Düveli'l-Munkatua*, Thk. Andre Ferre, Kahire, 1972, s. 334; İbn Tağrıberdî, Kuteyfat'ın da babası gibi Sünnî olduğunu söylemiştir. Bkz. İbn Tağrıberdî, V, 234.

düşünüp kendi bekası için İsnâ Aşeriye inancına geçmiş olabilir. (Daftary, 2017, 385-386)

Kuteyfat'ın yapmış olduğu yenilikler bununla da sınırlı değildi. O, mezhebin nispet edildiği İsmâil b. Cafer es-Sâdık'ın adını hutbelere çıkararak hutbelere İmâm el-Muntazar (Beklenen İmam-Mehdi) adını ekletti. Yine babası gibi ezandan “*Hayya ala'l-Hayru'l-Amel ve Muhammedun ve Aliyyun Hayru'l-Beşer*” lafzını çıkarttırdı. Bunların yanında kesilen sikkelerde de Fâtımî halifelerinden kimsenin ismini koymayıp beklenen imam ile kendi adını zikretmişti. (İbn el-Esîr, 2012, IX, 32; İbn Müeyesser, Tarihsiz, 116; İbn Zâfir, 1972, 94; Makrizî, 1996, III, 140-141; İbn Tağrıberdî, 1992, V, 232-234; Nüveyrî, Tarihsiz, XXVIII-XXIX, 192-193; Fuad Seyyid, 1992, 179; Takkûş, 2007, 404; Çelik, 2018, 364)

Ali b. Efdal sadece yukarıda verilen yenilikler ile iktifa etmeyip o dönem için garip bir kadı ataması da yaptırdı. Buna göre Mısır'da dört kadı ataması yapıldı. Bunlardan ikisi Şii diğer ikisi ise Sünnî idi. Şii'lerden biri İsnâ Aşeri diğeri İsmâîlîydi. Yine Sünnîlerinden biri Şâfi diğeri de Mâliki idi. (İbn Müeyesser, Tarihsiz, 114-115; Makrizî, 1996, III, 142; Nüveyrî, Tarihsiz, XXVIII-XXIX, 192-193; Fuad Seyyid, 1992, 180; Takkûş, 2007, 404; Dadoyan, 1997, 142; Çelik, 2018, 364)

Kuteyfat'ın yönetimde tek başına kalmasından ve yapmış olduğu icraatlardan Mısır'da herkes memnun değildi. Zira devlet hiyerarşisinde yükselmek isteyenlerin onun müstakil hareket etmesinden dolayı hoşnutsuzluktu. Bir de yapmış olduğu mezhepsel reformlar İsmâîlî başkentinde rahatsızlık meydana getirmişti. Bütün bunlar Ali b. Efdal'e karşı bir muhalefet oluşmasına sebep oldu. Daha sonra Yânis el-Ermenî adındaki başka bir Ermenî kökenli devlet adamı, ondan kurtulmanın yolunu aramaya başladı. Muhaliflerin geneli de aynı durumdaydı. Ali b. Efdal, 8 Aralık 1131 tarihinde âdeti üzere Bâb el-Fütûh meydanında polo oynarken bir grubun suikastına uğrayarak öldürüldü. Yânis liderliğindeki muhalifler ise vakit kaybetmeden zindandan Hâfız'ı çıkarıp tekrar hilafet tahtına oturtular. (İbn el-Esîr, 2012, IX, 32-33; İbn Müeyesser, Tarihsiz, 115-116; İbn Tuveyr, 1992, 33; Makrizî, 1996, III, 144-145; Nüveyrî, Tarihsiz, XXVIII-XXIX, 193-194; Fuad Seyyid, 1992, 184; Takkûş, 2007, 405; Dadoyan, 1997, 141-142; Çelik, 2018, 364)

Sonuç

Ermeni kökenli Cemâlî ailesi, 1074 yılında Bedr el-Cemâlî ile Mısır'da vezirlik makamına geldi. O tarihe kadar Mısır'da etnik çatışmalar ve ekonomik buhranlar sebebiyle bir istikrarsızlık söz konusuydu. Ancak bahsi geçen vezirin gelmesi ve Mısır'da düzeni sağlaması, halkın Bedr el-Cemâlî'ye teveccühünü artırdı. Bu durum, oğlu Efdal döneminde de devam etti. Her ne kadar Efdal, babası gibi halk tarafından teveccüh görse de yapmış olduğu bazı politikalar ailenin ve devletin geleceğini derinden etkiledi. Nizârîlerin merkezî davetten kopması, Suriye ve Filistin şehirlerinin

Haçlılar tarafından alınması onun tasarruflarından ileri gelmektedir. Nitekim bunlar, 1121 yılında ölümünün ardından aile için kötü günleri beraberinde getirdi. Bu minvalde Efdal'in oğullarından bir kısmı öldürüldü ve Ali b. Efdal ise hapsedildi. Halife Âmir'in ölmesi, aile için yeni bir şansı beraberinde getirdi ve Kuteyfat lakaplı Ali b. Efdal vezaret makamına oturdu.

Kuteyfat, vezirliği döneminde bir hükümdar gibi hareket etti ve İsmâîlî mezhebini terk ederek İsnâ Aşeriye fırkasını benimsedi. Ayrıca babasının ve kardeşlerinin intikamını alma yolunu tutarak halifenin mallarına el koydu. Kuteyfat'ın reformları ve otoritesi, diğer devlet adamlarınca hoş karşılanmadığından 1131 yılında uğradığı bir suikast ile öldürüldü. Onun ölümü Mısır'da Cemâlî ailesinin hükmünü ortadan kaldırırsa da yönetimdeki Ermeni nüfuzu devletin yıkılışına kadar etkili oldu.

KAYNAKLAR

Abdü'l-Munim Mâcid, (Tarihsiz) *Nazm el-Fâtumiyyîn ve Rûsûmuhum fî Mısır*, I.

Ahmed. b. Abdulvehhab Nüveyrî, (Tarihsiz) *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, XXVIII-XXIX, Thk. Necîb Mustafa Fevvâz- Hikmet Keşelî Fevvâz, Tarihsiz.

Al-Imad, Leila S., (1990) *The Fatimid Vizierate 969-1172*, Berlin.

Alican, Mustafa, (2014) “Fatimî Halifesi el-Mustansır Döneminde Mısır'da Yaşanan Sosyo-Ekonomik ve Siyasi Buhran Üzerine Bir İnceleme”, *Tarih Dergisi*, LIX, İstanbul, 1-26.

Aydın, Yunus Emre, (2017) *Mısır Fâtimî Halifesi el-Âmir bi-ahkâmillah ve Dönemi*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul.

Aydın, Yunus Emre, (2018) “Fâtimîler Devleti'nin Kuruluşunda Kutâme Kabilesinin Rolü ve Mağrib'de Fâtimî-Kutâme İlişkileri (762-972)”, *ANASAY*, III, Erzurum.

Becker, C.H.,(2001) “Bedrülcemali”, *İslam Ansiklopedisi*, II, Eskişehir, 447.

Çelik, Aydın, (2018) *Fâtumîler Devleti Tarihi (909-1171)*, Ankara.

Dadoyan, Seta DB, (1997) *The Fatimid Armenians Culturel and Political Interaction in the Near East*, Brill, Leiden,

Daftary, Farhad, (2017) *İsmaililer-Tarihleri ve Öğretileri*, Tercüme, Ahmet Fethi, İstanbul.

Eymen Fuad Seyyid, (1992) *ed-Devletü'l-Fâtimîyye fî Mısır Tefsîru Cedîd*, Kahire.

İbn el-Esîr, (2012) *el-Kâmil fî't-Tarih*, VIII, Thk. Ömer Abdu's-Selâm Tedmûrî, Beyrut.

İbn Müyesser, (Tarihsiz) *el-Müntekâ min Ahbâri Mısır*, (Özetleyen Makrizî), Thk. Eymen Fuad Seyyid, Kahire.

İbn Tağrıberdî, (1992) *en-Nücum ez-Zâhire fî Mü'lûki Mısır ve'l-Kâhire*, V, Thk. Muhammed Hüseyin Şemsüddin, Beyrut.

İbn Tuveyr, (1992) *Nüzhetü'l-Mukleteyn fî Ahbâri'd-Devleteyn*, Thk. Eymen Fuad Seyyid, Beyrut.

İbn Zâfir, (1972) *Ahbâr ed-Düveli'l-Munkatîa*, Thk. Andre Ferre, Kahire.

Makrizî, (1996) *İttiâz el-Hunefâ biahbâri'l-Eimmeti'l-Fâtumiyîn el Hulefâ*, II, Thk. Muhammed Hilmi-Muhammed Ahmed, Kahire.

Muhammed Abdullah Sâlin el-Amâyire, (2009) *Ceyş el-Fâtumî*, Amman.

Muhemmed Süheyl Takkûş, (2007) *Tarih el-Fâtumiyîn fî Şimâli İfrikîyye ve Mısır ve Bilâd'ş-Şâm*, Beyrut.

Nüveyrî, (Tarihsiz) *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, XXVIII-XXIX, Thk. Necîb Mustafa Fevvâz- Hşkmet Keşelî Fevvâz.

Özaydın, Abdulkerim, (1992) "Bedr el-Cemâlî", *DİA*, X, İstanbul, 330.

Sevim, Ali, (1990) *Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, Ankara.

Tyrensis, Willermus, (2016) *Willermus Tyrnsis'in Haçlı Kroniği*, I, Trk. trc. Ergin Ayan, İstanbul.

Usta, Aydın, (2001) *Çıkarların Gölgesinde Haçlı Seferleri*, İstanbul.